

PRZEMYSŁ UTOLSÓ ÓRÁI

AVILAGHÁBORÚ sok nagy és apró tragédiáinak sorozatából még a mai, immár két évtizedes távlatban is kiemelkedik Przemysl várának tragédiája. Elestének hatása nagy volt hadműveleti szempontból, különösen reánk nézve, mert a felszabadult orosz erők tömege haladéktalanul a Kárpátok övezte magyar határ felé tódult és nagy véráldozattal lehetett csak megakadályozni, hogy hazánk szívébe ne nyomuljon. De pillanatnyilag talán még nagyobb volt a lélektani hatás. A volt monarchiában súlyos lehangoltságot okozott úgy a küzdőknél, mint az ország hátsó részében s az elismerésnek, a bajtársi együttérzésnek, a nagy veszteség fölötti elkeseredésnek számtalan jelével találkozunk a háborús irodalomban is.

Amíg azonban a vár odáig jutott, a tragédiának nagy útja volt, amelyből — éppen úgy, mint a dicsőségéből — a magyaroknak jutott a legnagyobb rész. E sorok a nagy tragédia utolsó óráiról akarnak egynehány hangulatképet nyújtani.

1914 december közepén még tetőpontján állott a vár harci kedve; a Tamásy altábornagy vezette hatalmas kirohanás teljes sikerrel áttörte a körülzáró orosz gyűrűt; a kárpáti hadsereg és a kitörő csoport alig egynapos menettel kezét foghatott volna, ha a hadsereg-főparancsnokság a kitörés folytatását meg nem szünteti, mert a kárpáti hadsereg a nagy kimerültség és a nagy hó miatt nem tudott tovább előrejutni.

Szertefoszlottak legszebb reményeink, mert, akik a helyzettel tisztában voltunk, tudtuk, hogy ezzel a vár kapuja talán végleg bezárult s ezután már csak a jó katona optimizmusa tarthatja ébren bennünk a felszabadulás lehetőségében való bizakodást. A szokatlanul erős tél és a reá következő feneketlen galíciai sár a felszabadító hadműveleteknek gátat vetett; mire pedig a napsugaras tavasz eljön, — arra mi már feléltük önmagunkat hacsak a hadiszerecse különösen kegyes nem lesz hozzánk!

Mert a decemberi makacs kitörő harcokat is már egyharmadával csökkentett éleleladaggal kellett végigküzdeni; a marhahúst másodnaponként lóhús pótolta, a kenyéradag felére csökkent és ebben is 20% korpá volt; a fagyott, csekély mennyiségű krumplit és száraz répát harcok árán kellett az előtérrel behozni. Január és február hónapokban a helyzet fokozatosan rosszabodott. Hús — leginkább

löhús — és kenyéradag kisebbek és ritkábbak lettek; már nyírfaliszttal kísérleteztek; a lovak sózott faforgácsot kaptak széna helyett s széliében járt a kesernyés ízű vics, hogy most már zöld pápaszemet fognak hozzá kapni. Szalma híján a hó alól előkapart száraz falevél képezte a fekvő aljazatot, ami a tetű mérhetetlen elszaporodását eredményezte. A szokatlanul kemény télhez meleg ruha nem volt. Katonaszemnek szomorúan groteszk látvány volt, midőn a kitörésekre induló századokban függöny- és bútorszövetekből készült piros és sárga lábszártekeresztet, tarkaszínű takarókat, fej- és fülvédőket kellett látni, amivel a hideg ellen próbálkoztak védekezni. Amit a várban találni lehetett, azt vették elő. Az emberek ellenálló képessége fokról-fokra csökkent, amit az eddig védelemre szorult körülzáró orosz sereg januárban támadásokra kezdett kihasználni, már-már a siker jeleivel.

Március elején több mint 12.000 ember volt kórházban. Március 10-én a honvédek híres Kasza-zászlóalja (parancsnoka Kasza százados volt) nagy hófúvásban volt kirendelve az egyik védőkörletbe egy második védővonal kiépítéséhez s pár kilométeres menet alatt — nagy megdöbbenésünkre — 100 ember a zászlóaljból kidőlt; március 14-én 8000 ember jelentkezik betegnek, ebből 2900 teljes kimerültséggel. Hogy miben állt ez a kimerülés, legjobban mutatja a következő eset.

Az egyik honvédcapat bevonulása után a dandár jeles parancsnoka egy honvédet az elhelyezési körlet előtt alig pár száz lépésre az utcán ülve talál, teljes felszereléssel, de láthatóan igen fáradtan. Mi bajod van, fiam? — kérdi tőle. „Nincs nekem semmi bajom, tábornok úr, — mondja elhaló hangon — csak nagyon gyenge vagyok; meg kell pihennem, hogy tovább menjek.“ A dandárparancsnok bement a kaszárnnyába és azonnal segítséget küldött érte; mire behozták, meghalt, mint az orvosok mondták: „kihűlt“.

Ezekben az időkben, midőn a kenyérért való küzdelem volt az emberek legfájdalmasabb ügye, egyik napon egy előtérállásbeli honvédet találok a városban s beszéd közben meglepődve látom, hogy köpenye zsebében körülbelül félkilós cipót rejteget. Honnan van? kérdem. A felelettel azonban hosszas habozás után is adós maradt, mert féltette a drága kincset és forrását; csak nagynehezen vallott annyit, hogy 20 koronáért vette valahol, ahol a harcosok szenvedéseiből már akkor is üzletet tudtak csinálni.

Március közepén szomorú valósággá vált, hogy a még januárban felállított számvetés helyes volt és hogy az ágyúlőszer meg az élelem teljesen végét járja — a tábori hadseregtől pedig mitsem lehet várni, ínségében magára maradván, csakis egy, minden erőt összefogó kétségbeesett kitöréssel lehetett megmenteni a helyzetet, — de legalább is a fegyverbecsületet.

Aki ismerte és helyesen mérlegelte a viszonyokat, tudta, hogy csak a szerencsés körülmények csodálatos találkozása esetén lehetett ennek a kitörésnek némi kilátása a sikerre. Mégis — szinte megható volt — milyen naivul reménykedő és bizakodó hangulatban várták azt a leromlott magyar harcosok. Hiszen mindenki tudta, hogy ennek

jönnie kell, csak az időpontot fedte még titok. A várparancsnok éppen e titok érdekében természetesen csak utolsó pillanatban közölte erre vonatkozó elhatározását. Március közepétől úgyszólván egyik napról a másikra éltünk, minden pillanatban várva a döntő elhatározást, amit magunk is gyakori mérlegelés tárgyává tettünk, meg-megvitatva a tábori hadsereggel való egyesülés esélyeit.

Vége március 18-án reggel 9 órakor a várparancsnok az összes magasabb parancsnokokat magához rendelte s közölte sorsdöntő elhatározását, amely olyan meglepetést okozott, amilyenben a vár egész háborújában nem volt részünk.

A várparancsnok ugyanis elhatározta, hogy nem előre, a Kárpátoknál hónapok óta hiába erőlködő oroszok hátába, hanem hátrafelé, Lemberg irányában fogja az áttörést megkísérelni, ami azt jelentette, hogy a saját főerőinktől még jobban eltávolodunk és minden reményét feladhatjuk annak, hogy velük valaha is egyesülhessünk.

Ez az elhatározás abban a végsőkig felcsigázott idegállapotban valósággal dermesztően hatott reánk, mert magában hordta a teljes valószínűtlenség és sikertelenség csíráját.

Sohasem lehet ennek katonailag elfogadható magyarázatát adni, mert ellentétben állott minden tapasztalattal és minden következtetéssel, amit a vár addigi harcaiból és a tábori hadsereghez való viszonyából le lehetett vonni. Tény az, hogy a hadseregfőparancsnokság is más véleményen volt s a Kárpátok felé való kitörést ajánlotta. A várparancsnok meglepő elhatározása tehát igen rossz alaphangulatot teremtett ahhoz a nehéz küzdelemhez, melynek előtte állottunk.

A kitörést másnap, 19-én éjjel 1 órakor, tehát teljes sötétségben, egyetlen lövés nélkül, feltűzött szuronnal, a legnagyobb csöndben, meglepetésszerűen kell végrehajtani; az ellenség sorait szuronyrohammal keresztültörve, kelet felé kell utat vágni, arra, ahol — a várparancsnok szerint — az oroszok eleségraktárai voltak és alkalom adódott hátsó összeköttetések elrombolására.

Ennek az elhatározásnak a hatása annál súlyosabban nehezedett reánk, mert a kitörés magvát magyarok képezték s bennük összpontosult úgy a magasabb vezetésnek, mint a vár védő seregének minden reménye. Hiszen ennek a védőseregnek jelentékeny része akkor már komolyan számításba sem jöhetett arra az emberfölötti feladatra, mit a vár körülzáró gyűrűjének áttörése és a főerővel való egyesülés jelent. Egyrészt, mert a nemzetiségi csapatok mindjobban megbízhatatlanok lettek, másrészt pedig, mert a hathónapos várvédelemben való alkalmazás és az általános legyöngülés folytán még a megbízható csapatokból is hiányzott az a támadó szellem, mely ilyen bonyolult és kockázatos hadművelethez szükséges. Csakis a 23. honvéd hadosztályra lehetett biztosan számítani, melynek csapatai a körülzárás egész ideje alatt nehéz támadó szellemben alkalmaztattak és ezekben a dicsőséges harcokban önbizalmuk és önérzetük megacélosodott.

A vármagban és az egyes védőkörletekben lévő honvédeknek már 18-án délután kellett a váröv mögötti gyülekezőhelyre vonulniok, hogy idejében készenlétbe helyezkedhessenek. E napon délután tehát

az egész védőrség végtelen lázas munkában és izgalomban volt. A nagy kitörés előkészületeinek utolsó, befejező része sűrűsödött össze e napon. Szervezkedés, gyülekezés, mozgás, málházás, lőtás-futás mindenütt; amit nem lehetett vagy nem volt mód elvinni, külön kellett rakni, nagyrészen megsemmisíteni. A mozgalom olyan feltűnő volt, hogy a végén nem volt egyetlen ember a lengyel városban, aki ne tudta volna a nagy „titkot“, hogy holnap lesz az utolsó erőfeszítés.

A Tamásy-hadosztály parancsnokságán is lázasan folyik a munka. Válogatunk, mit viszünk, mit hol hagyunk és mit semmisítünk meg. Csodálatos hangulat uralkodik; a bizakodásnak, az elkeseredésnek, a kétségnek izgató és keserű vegyülete, melyet nagyon lehangolóan befolyásolt az is, hogy voltak bajtársak, akiket nem vihettünk magunkkal, akiknek vissza kellett maradniok — egész biztosan fogolynak! Voltak ezek között harcedzett, a háború valóságos borzalmait látott tiszték, akik a búcsúzáskor gyermek módjára sírtak; végtelen melegséggel szorítottuk meg egymás kezét — találkozunk-e még?

Lezártam nagy hirtelen a 23. honvéd gyaloghadosztály-parancsnokság naplóját, mely híven örökítette meg az átélt eseményeket s a következő mondattal fejeztem be: „Mélységes keserűséggel tölt el bennünket, hogy ennek a kiváló hadosztálynak, mely annyi dicsőséget szerzett a várnak és a magyar névnek, — anyagi előgondoskodások hiányában kell ilyen válságos helyzetbe kerülnie. Legyen velünk a magyarok Istene!“

Aztán átküldtem a várparancsnoksághoz, — így volt elrendelve — azzal a kéréssel, hogy a legfontosabb történeti okmányokat tegyék koporsóba s szabályszerűen temessék el, mint a többi halottakat, hisz akkor volt olyan nap, hogy 30—40-et kellett temetni. Így biztosan megkaptuk volna azokat később, — sajnos, másképp történt, a napló is elveszett.

Ebben a szorongó hangulatban, mely az egész várra ránehezedett, a késő délutáni órákban egyszer csak élénk, menetütemre hangzó, erőteljes magyar ének üti meg fülünket. Pattogó magyar katonadaloktól hangzik véges-végig a lengyel város; magyar honvédek, elcsigázott, kiéhezett, sárgára aszott, de büszke magyar harcosok: az 5. honvéd gyalogezred megy utolsó útjára, az utolsó kitörés éjszakai gyülekező helyére. Utána a többiek!

Ebben a pillanatban, — melynek sorsdöntő súlyát és nagy lelki hatását csak az tudja teljesen átérezni, aki benne élt — úgy éreztük, hogy mi vagyunk a világ legelső nemzete! Ragyogó büszkeség ült ki arcunkon, mert csodát láttunk; a végtelen testi és lelki szenvedések sem voltak képesek elnyomni a magyar virtust és magyar reményiséget. Ügy hatottak az idegen városban, a várőrség sokféle nemzetisége között, mintha ők lettek volna a vár parancsolói; ki lehetett érezni belőlük azt a fölényes és büszke öntudatot, mely azt mondja, hogy lám, így kell indulni az utolsó nagy harcra!

Pedig mennyi roncs volt közöttük. Elindulás előtt mindenki három darab, külön erre az alkalomra tartogatott konzervet kapott azzal a szigorú paranccsal, hogy engedély nélkül felbontani halál-

büntetés terhe alatt tilos. De az éhes gyomornak nehéz az ilyet megtartani — ki tudja, mi lesz holnap?! Voltak, akik mohón megettek kettőt is egyszerre; szegények, életükkel fizettek érte: nem bírta el összeaszott gyomruk, szörnyű kínok között belehaltak!

Tamásy altábornagy este tíz órára összehívja a csapatparancsnokokat az egyik erődben, mely a hadosztály gyülekező helyének közelében volt, hogy mégegyszer személyesen beszéljen velük. Az erőd egyik sötét kazamatájában, halvány, kísérteties fénynél, komor csöndben együtt vagyunk. Mindenkin rajta ül a pillanat komolyságának kifejezése; hiszen pár óra alatt eldőlt a sorsunk dicsőséges megváltás vagy a katona legszomorúbb sorsa: a fogság, vagy — ami nem is volna a legrosszabb — a katona dicső halála!

Tamásy altábornagy szemlét tart derék, sok harcban bevált parancsnokai felett, kiadja a támadásra az utolsó parancsokat és utasításokat, azután — a végén — a katona szentségére, a zászlókra nézve intézkedik s kimondja a nehéz szót, hogy végső pillanatban, hogy az ellenség kezébe ne kerüljenek, meg kell semmisíteni azokat.

Halálos csend követte ezt, mert ebben a drámai hangulatban a zászló sorsának felvetése mindegyikünk lelkében mély visszhangot keltett; a zászlót megsemmisíteni: ez valóban az utolsó pillanatot jelenti!

Ebben a komor csöndben megszólal az öreg, mindig szófukar Szathmáry ezredes, a 2. honvéd gyalogezred parancsnoka, aki arról volt nevezetes, hogy nagy bottal a kezében, minden támadásnál Ő volt ezredének a legelső embere s mindig megfontolt, vontatott hangján szólt: „Alázatosan jelentem, a 2. honvéd gyalogezred már szét-darabolta a zászlóját!“ — Ha lehet a csöndet fokozni, akkor ez történt. Egy pillanatig szó sem hallatszik — azután Tamásy altábornagy csodálkozó hangon kérdi ennek a korai intézkedésnek az okát. „Lehet, hogy rosszul tettük“¹ — szól Szathmáry az ő izgalom nélküli hangján — „de én így láttam helyesnek; nem lehet tudni, az utolsó pillanatban mi történik; a zászló darabjait a tiszték maguknál elrejtették: s Isten segítségével haza fogják vinni.“ — A csodálatos előérzet adta ennek az ösztönös katonának a gondolatot; alig pár óra múlva már az ellenség negyedik vonalát rohamozta, mikor fedetlen oldalát ellentámadás éri és az egész ezredből csak 200 ember menekül meg.

Azzal a meggyőződéssel váltunk el egymástól éjféltájban, hogy itt minden magyar honvéd meg fogja tenni a kötelességét.

Az idegbontó várakozás hosszú órái következnek ezután; a vár előtt lévő drótakadályokat nem készítették elő a nagy kitörésre; csak keskeny, egyes emberek számára való átjárók voltak, ami a keresztülhatolást a vaksötétségben roppantul megnehezítette és annyira késleltette, hogy az éjjel egy órára elrendelt kirohanás órákra eltolódott s csak reggel három óra után indult meg, azonban még mindig, teljes sötétségben.

Ezután csata kezdődött, melyet egyelőre nem kísért ágyúsó, sem a géppuskák kattogása, csak a félelmetes csend és a szuronyok munkája, amit a sötétségben nem lehetett szemmel kísélni. A hadosztályparancsnokság csak távbeszélő jelentésekre van utalva s csak

ezzel tájékozódhat a mindenkori helyzetről. Lassan jönnek a jelentések; a kitörés megindul, a honvédek haladnak előre; hajnalban, mikor alighogy pirkadni kezd, már látnak az oroszok a hóval fedett terepen s megszólalnak az ágyúk; eszevesztett tűzzel árasztják el a kirohanókat. A honvédek haladnak; jobbról-balról a többiek azonban csakhamar megtorpannak. A Tamásy hadosztály egyedül tör előre: már a második vonalat rohamozza. Csak előre, folyton! Már a harmadik vonalra támadnak. De most, — Szathmáry ezredessel elveszett az Összeköttetés; csak rohan előre, mint mindig, nem törődve, hogy az orosz ellenállás itt-ott már hatalmas erősítéseket kapott; a kitörők vonala meggömbült, szétszakadt, az oldalak nyitva vannak. Hiába minden erőlködés, Szathmáryval többé érintkezni nem lehet. Az egyik dandárparancsnok harcálláspontját képező erőd 58 telitalálatot jelent, Sztodola őrnagy a 7. honvéd gyalogezred zászlóaljparancsnoka szörnyű kézitusában halálosan megsebesítve; az 5. honvéd gyalogezred parancsnoka golyótól sebesülten jön hátra, a kötözőhelyre. De azért csak előre; már mindenütt a harmadik vonalat foglalják el, mikor ráeszmélünk, hogy jobbról-balról teljesen szabadok az oldalak; már törtetnek is az ellenség új erői a jobbszárny ellen a Maruska erdő felől. A mindig oly kiváló és megbízható Lázár őrnagy jelenti, hogy még néhány perc és el van vágva a hadosztály a vártól. A kora délelőtti órákban már látszik, hogy a támadás túlerőre talált és elvesztette lendületét.

A Tamásy hadosztály parancsnokságának harcálláspontját képező erőd ezalatt állandóan lövegtűz alatt állott. Egy gránát éppen két lovat terít le; előlről már kisebb csoportok jönnek vissza, kerülgetve a becsapódó gránátokat. Egyszer csak az egyik csoportból kiválik két ember, odalopódnak az egyik elhullott lóhoz, éles szuronyokkal, mintha kenyeret szelnének, nagyot lekanyarítanak a ló húsából; vizsik magukkal: — egyszer mégis jól kell lakni!

Hétórai küzdelem után, melyből csakis magyarok vették ki a részüket, nyilvánvalóvá lett, hogy a kitörés non sikerült.

Tamásy altábornagy, a kemény katona szívósságával, éppen azt mérlegelte, hogy hogyan kellene a támadást megismételni, mikor megérkezik a várparancsnok utolsó harcintézkedése: Vissza az övonal mögé! Vége! Vége tehát az utolsó halvány reménynek is!

Este kilenc óra volt, mikor a hadosztályparancsnokság harcálláspontjáról bement a várban elhagyott helyiségébe, az osztrák-magyar bank épületébe, ahol tartalék élelmikészletünket kicsomagolva, vártuk a további fejleményeket.

Leírhatatlan és felejthetetlen az a hangulat, mely erőt vett rajtunk. Eleinte halálos csend; magunk elé révedezve, senkinek egy szó nem jött az ajkára, egy falat nem ment le a torkán. A legközelebbi jövő túlságos tisztán állt előttünk, hogysem arról szó eshetett volna.

Lassan, vontatva indul meg a beszéd; a kitörés epizódjai meg-elevenednek, bejönnek a pontos jelentések, melyek a tragédia valóságát mutatják: a Tamásy hadosztály 8500 harcosából 2500 maradt meg; a többivel ki tudja, mi van? — halott, sebesült vagy fogoly?

Közben a csapatok a sötétség leple alatt bevonultak a tegnap elhagyott védőkörletekbe, hogy kéznél legyenek, ha az ellenség a kitörés sikertelenségén felbátorodva, támadásba menne át. Ez -azonban még akkor is respektálta a vár védőrségét s nem mozdult; csak másnap és 'harmadnap tett kísérletet a váröv különböző részein, eredmény nélkül.

Az orosz tüzérség azonban az egész éjjel és a következő napon is szakadatlanul öntötte lövedékeit a vár különböző részeire, nem kímélve a város közepét sem. A várágyúk pedig utolsó lőszerüktől is megszabadulni kívánván, teljes erővel viszonozták a tüzelést s két napon át pokoli ágyúüvöltés jelezte, hogy itt egy nagy tragédia utolsó akkordjai zárulnak le.

Ebben a szörnyű ágyúzásban elérte a sorsa a vár hűséges rádió-antennáját is; március 20-án az oroszok összelőtték s a még hátralévő rövid időre tábori rádiót kellett felállítani, hogy a külvilággal még érintkezni lehessen.

Március 19-én útnak indult az utolsó repülő is a várból; a legfontosabb iratokat kellett eljuttatnia a hadsereg-főparancsnoksághoz; sajnos, a balsors ezt sem kímélte: még az övvonalon belül motorhiba miatt le kellett szállnia; a pilóta azt gondolva, hogy az övvonalon kívül van, az iratokat a géppel együtt felgyújtotta s így még azok is megsemmisültek.

Ahogy e két nap testi és lelki izgalmai némileg megcsillapodtak, helyzetünk sivársága fokozott mértékben hatott kedélyünkre. Csak a jól teljesített kötelesség tudata, a magyar katonai erények diadala és ezáltal fokozott önértetünk tette elviselhetővé ezeket az utolsó órákat.

Március 20-án már csak háromnapos élelem volt a várban, főleg lóban és konzervekben.

A várparancsnok úgy találta, hogy a sikertelen kitörési kísérlet megismétlése a csapatok erőállapota miatt lehetetlen, a vár további védelme pedig az élelem- és lőszerhiány miatt céltalan s elérkezett az a félve sejtett pillanat, amikor a várat teljes elpusztítás után fel kell adni és a védőrségnek a dicsőséges védelemhez méltó elvonulást biztosítani. Ez az elhatározás azonban nemcsak a legnehezebb, de a legnagyobb felelősséggel is terheli úgy a várparancsnokot, mint a csapatok parancsnokait, melyről utólag számot kell adni. Éppen ezért a várparancsnok március 21-én ismét összehívta a magasabb parancsnokokat, hogy jegyzőkönyvileg állapítsa meg azt, hogy a csapatok értéke milyen és lehetséges-e a kitörés megismétlése? A parancsnokok gondolkodás nélkül sorban kijelentették, hogy csapataik erre alkalmatlanok, csak Tamásy altábornagy, a 23. honvéd gyaloghadosztály acélos lelkű magyar parancsnoka volt az egyedüli, aki teljes határozottsággal jelentette ki, hogy az ő hadosztályának megmaradt része mindennek ellenére most is harcképes és ellenezte a feladást a legvégső erőfeszítés nélkül. A lengyel várban ez volt az utolsó magyar szó; történelmi bizonyítéka annak a magyar főlénynek, mely a várban uralkodott és méltó képviselője annak a magyar megbízhatóságnak és lelkiismeretes felfogásnak, mely a magyar katonát a nagy háborúban mindvégig jellemezte.

A várparancsnok azonban a vár feladását immár elkerülhetetlennek látta és elrendelte, hogy az egészségügyi anyag kivételével mindent, aminek az ellenség legcsekélyebb hasznát láthatja, el kell pusztítani.

Annak ellenére, hogy a rideg megfontolás szerint ez az elhatározás nem hathatott meglepetésszerűen senkire, az utolsó szó kimondása mégis csak fokozta az elkeseredés-szülte hangulatot. Voltak, akik nem tudták leküzdeni e nyomasztó lelki válságot, önkezükkel vetettek véget életüknek, ezek között a várparancsnokság egyik legidősebb törzstisztje, akinek felelősségét semmi sem terhelte, de keserűséggel megtelt katonalelke elvesztette az egyensúlyt.

Két napon át folyt a pusztítás; fegyvereket, géppuskákat, nyergeket, járműveket stb. összezúzták és széttörték; a még megtartott lovakat az utolsóig lelőtték; iratokat, sok milliónyi papírpénzt elégettek. Mint egy nagy égő máglya, olyan volt a vár e napokon, különösen 21-én délután és éjjel.

Március 22-én hajnalban volt a tragédia legutolsó akkordja; öt órákor az összes ágyúkat, hat órákor az erődöket és a San-hidakat kellett felrobbantani.

A sötétségben, reggel négy órákor, megindultunk a közelben lévő Tatár-dombra, hogy szemtanúi legyünk ennek a pokoli színjátéknak. Kifelé menet állandó, gyenge ropogás üti meg a fülünket; a felrobbantott lőszerraktárban gyúlnak sorra a puskalőszer gyutacsai; nem lehet megszüntetni, még harmadnap is folyton ropogtak.

öt órákor — pontosan — hallani az első detonációt; vége van az ágyúk dicsőségének. Szegény jó öreg ágyúk; megtették kötelességüket, már januárban 2—300 m-es hibával lőttek, annyira elhasználódtak. Pont hat órákor hatalmas és sorozatos robbanások: ezek az erődök! Sűrű, piszkos füst- és lángoszlopok szökellenek a levegőbe a váröv minden részén, tele kő- és egyéb törmelékkel, mintha tűzokádó hegyek lennének; a reggeli szürkületben kísértetiesen világítanak. Röviddel rá behullanak a San-folyóba a hidak, — előbb a vasúti, azután a közúti. Hangtalanul, játszi könnyedséggel törnek ketté; a robbanás hangja csak később jön — alig hallható. Vége: a megsemmisülés érzése tökéletes lett!

Mikor ez történt, a hadikövetek — két ezredes — már ott voltak az orosz táborban; éppen az átadási feltételekkel álltak elő, mikor a robbanások pokoli üvöltése betölti a levegőt. Az oroszok felháborodása határtalan volt! Már tudták, hogy csak romhalmazt kapnak. Feltételekről már szó sem lehetett; ahol fegyveres ellenállás nincs, ott csak a megalázás következik.

Az övonal fontosabb pontjaira szintén hadikövetek álltak ki fehér zászlóval; az oroszok azonban csak óvatosan közeledtek; erősen délelőtt volt már, mikor a legelső kozák század megjelent a városban, amit csak déltájban követett a másik.

Az első kozák század parancsnoka úgy viselkedett, mintha ő foglalta volna el a várat; rohanva kereste a várparancsnokot, nehogy valaki megelőzze és hősiességének bizonyosságául a kardját követelte tőle, amit a várparancsnok undorral utasított vissza; miután azonban

a kozák igen követelőően handabandázott, annyi engedményt tett neki a várparancsnok, hogy kardját leoldotta és egy asztalra helyezte, elvenni azonban nem engedte. Kozákunk ezért a fennhéjázó magatartásáért a később beérkező orosz hadosztályparancsnoktól alapos kioktatásban, sőt — úgy mondták akkor — testi fenyegetésben is részesült.

Míg ezek történtek, csodálattal tekintünk az égboltra, ahonnan egy saját repülő ereszkedik le a várba; vájjon mit hoz, mit akar e romhalmazban ez a nem várt hírnök? Nem akart semmi mást, csak a várban felejtett pilóta-bajtársát, Lehmann századost, a mi állandó hűséges repülőnket akarta kimenteni; csak ezért jött, bár tudta, hogy a vállalkozás időpontja ezer veszedelmet rejt magában. De sikerült; megható példája a bajtársi önfeláldozásnak; Lehmann százados volt az egyedüli élő lény, aki az elveszett várból kiszabadult.

A honvéd hadosztályparancsnokság helyiségében a délután folyamán együtt voltunk s kínos bizonytalanságban tettük meg az utolsó rendelkezéseket, mikor feltett sapkával, kopogás és köszönés nélkül beront egy orosz törzskapitány s utána néhány katonája, jól felpakolva kofferekkel, amiket sorjában leraknak. E tapintatlan eljárás fölötti felháborodásomban odaszóltam bajtársaimhoz: „Nézzétek ezt a parasztot, milyen szemtelenül beront.“ — A batyujával foglalatосkodó törzskapitány erre megszólal: „Mit tetszik?“ — így, magyarul. — Meglepődve nézek rá, hozzálépek s kérdem: „ön tud magyarul?“ — mire a legnagyobb nyugalommal felel: „Nem olyan jól tudom, mint Apponyi, de azért én is beszélem magyarul. A háború előtt egy évet Budapesten tölteni; nagyon szép város!“ — Az oroszok így készültek a háborúra.

A vár parancsnokát, Kusmanek gyalogsági tábornokot, 24-én reggel hirtelen elvitték — többé nem is láttuk.

E napon bejött az újonnan kinevezett orosz várparancsnok, Artamanow gyalogsági tábornok s rögtön magához kérte Tamásy altábornagyot, Kusmanek helyettesét, s e nevezetes találkozás főleg minket, magyarokat érdekel.

Midőn Tamásy altábornagy belépett hozzá, Artamanow az oroszokat jellemző színpadi fellépéssel elébe ment, kétszer átölelte s a következő szavakkal kezdte a tárgyalást: „Tudom, hogy a vár oroszánjai a magyarok és különösen az ön honvédjei voltak; ön pedig, Excellenciád, az oroszánok oroszánja.“

Megvalljuk őszintén, abban a sivárságban jól esett nekünk az ellenség elismerése. Hiszen akkor már csak a múltból meríthettünk, hogy mit rejteget a jövő, kinek milyen szerepet szán, ki, hogyan, mikor fogja e történelmi időkben hazáját szolgálhatni, egyelőre mély titok fedte.

A vár utolsó órái leperegtek; ami ezután következett, már nem tartozik ide, de jobb is róla nem beszélni.

Az a dicsőséges magyar szellem, mely a vár életének utolsó óráiban megnyilatkozott, híven kísérte végig már kezdettől a vár mindkét körülvárájának idejét és irányítója volt a vár sorsának. A védőrség harcoló csapatainak 60%-a magyar volt, akik azonban a veszélyes helyekre sokszor 100%-ot adtak. Weber honvédtábornok

derék magyar népfelkelői voltak, akik Ratko Dimitriew legveszedelmesebb támadását visszautasították; Bielek magyar népfelkelő százados, budapesti ügyvéd, vitézsége és lélekjelenléte mentette meg a már elfoglalt erődöt a végleges eleséstől, mely tettéért a Mária Terézia-rendtől az arany vitézségi érmet kapta; magyar honvédek rohamozták meg ugyanekkor az övonalba már beférkőzött ellenséget és kergették vissza a vár elé; magyar honvédek képezték az összes nagy kitöréseknek a lelkét a második időszakban; minden fontosabb fegyvertény magyar névhez tapad és magyar dicsőséget jelentett.

Az életben maradt, a háború és hadifogság megalázó helyzetét és szenvedéseit átélte bajtársak, önzetlen magyar honfiak támogatásával a fővárosban emléket állítottak azoknak, akik a magyar név dicsőségét vérük hullásával szentelték meg. Ott áll az „oroszlán“, dühösen vicsorítva és támadó ugrásra készen, jelképezve az ő hősiességüket és elszántságukat; hirdetve mindörökké, hogy a magyar eredményeket és magyar erőt a legnagyobb testi és lelki megpróbáltatások sem tudják úgy elnyomni, hogy lánggra ne lobbanjanak akkor, amikor a Haza becsülete kívánja!

VITÉZ RÉVY KÁLMÁN